

MODERN EGEMENLİĞİN ‘NOMOS’U OLARAK İSTİSNA HALİ

Efe BAŞTÜRK*

ÖZET

Modern devlet kuramının ayırt edici özelliği egemenliğin kendisidir. Egemenlik, Orta Çağ siyasallığında kendisini gösteren iktidarın ilkesi ile onun uygulanması (Auctoritas-Potestas) ikiliğinin ortadan kaldırılması ve bu ikisi arasındaki mesafenin daraltılması üzerine inşa edilmiştir. Modern devlet, böylece, ilkesini kendi içerisinden meşrulaştıran bir birim olarak ortaya çıkmıştır. Daha önceki dönemlerde Uygulamanın meşruluğu, kendisinin dışında var olan Yasa'ya bağlı iken, egemenlik ile başlayan süreçte Uygulama, kendi meşruiyet kategorisini kendisi belirler hale gelmiştir. İstisna hali, bu bağlamda egemenliğin olağan bir sürecine işaret eder. Terminolojik düzeyde “hukuku askıya alma” olarak adlandırılan istisna hali, tam da bu bağlamda Auctoritas (İlke)-Potestas(Devlet) arasındaki mesafenin daraltılması, hatta iktidarın uygulama biçiminin bizatihi Yasa halini alması fikri üzerine oturur. Bu makale, “olağanüstü hal” olarak bilinen istisna'nın, modern egemenlik kuramsallığı içerisinde aslında “olağan” bir durumu yansıttığını ve, böylece, istisna halinin modern egemenlik kuramının özü olduğunu öne sürecektir.

Anahtar Kelimeler: Egemenlik, İktidar, Devlet, İstisna

(State of Exception as the Nomos of the Modern Sovereignty)

ABSTRACT

The distinguishing part of the theory of modern state is the sovereignty itself. Sovereignty was established on eliminating the dichotomy and diminishing the space between Principle (Auctoritas) and Power (Potestas) which had demonstrated itself in Middle Age politics. The modern state, then, arises as a unit which legislates its principle from inside of itself. Although, in the pre-sovereignty times, the legislation of Power had depended on the Principle which is outside of it, the Power started to determine its legislative category since the case of sovereignty was born. The state of exception signs that regular process of sovereignty in this context. The term of state of exception which is called as “suspending of law” connotes of diminishing the space between Principle and Power, even transforming of Power into the Principle itself as well. The aim of this article is to emphasize that the exception which is also referred as “state of emergency” reflects a usual case and, so, it is the core element of the theory of the modern sovereignty.

Keywords: Sovereignty, Power, State, Exception

---

* Ankara Üniversitesi Siyaset Bilimi Bölümü doktora öğrencisi
FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi), 2013 Bahar, sayı: 15, s. 71-83
ISSN 1306-9535, www.flsfdergisi.com

Giriş

Rönesans ve sonrasında gelişen modernite, siyasi düşünce tarihi içerisinde devlet kuramına yönelik kırılma anlarını temsil etmeleri bakımından ayırt edici bir konumdadırlar. Orta Çağ siyasal düşüncesinin hakim teması olan “İki Kılıç Kuramı” iktidarın ikiye bölünmüşlüğünü temsil etmekteydi. Bu bakımdan, yasa ile uygulama arasındaki ayrım üzerine konumlandırılan orta çağ siyasal düşüncesinde ağırlık noktası, iktidarın uygulama mekanizmasından (Potestas) ziyade iktidarın ilkesine (Auctoritas) doğru kaymıştı. İlke, Hıristiyan düşüncenin belirleyiciliği altında topluluğun dışındaydı ve uygulama mekanizmasının meşruluğu, bu ilkeyi temsil edebilirliği ile sınırlıydı. Bu bakımdan Yasa'ya bağlı ve onun hükmü altında olan Uygulama (Kılıç-Devlet) bütünüyle ruhani otoritenin kontrolü altındaydı. Yasa'nın Uygulamanın ötesinde ve uzağında bir yere konumlandırılması, Yasa'yı bir tür kutsallık peçesiyle örtmekte ve bu bakımdan topluluğun temasına kapatmaktaydı. Topluluğun yönetim ilkesi, topluluğun fiziksel koşullarından değil, tümüyle onun dışında (varsayılan) aşkın ve tümel bir evrenin spekülatif kurgusu içerisinden türetilmekteydi. Bu kurgulama girişimi, iktidarın uygulamasını bütünüyle dünyevileştirmekle kalmamakta, fakat aşkınsal boyuttan yoksunluğunu vurgulayarak onu ruhani alanın denetimine alma girişimiyle sonuçlanmaktaydı.

Bu çalışma, orta çağda belirginleşen dünyevi ve ruhani alanlar arasındaki iktidar savaşımının siyasal tarihteki sonuçlarına değinmeyecektir. Bu savaşın ardından beliren olgusalığın kuramsal boyutu bizim için daha önemlidir. Bu nedenle de, orta çağ siyasal düşüncesinin moderniteye doğru evrilen yönüyle sınırlı kalacağız. Orta çağın hakim teması olan ve iktidarın bölünmüşlüğünü temsil eden kuramsal kategorilerin, çeşitli tarihsel dönemlerden geçerek nasıl bir kırılmaya tekabül ettiğini biliyoruz. Kral ile Kilise arasındaki çatışmanın simgesel boyutu bulunmaktadır ve bu simgesellik, egemenliğe giden yolun taşlarını döşemektedir. Her şeyden evvel, Kral'ın Kilise'ye karşı tepkisi basit düzeyde iktidar arzusu ya da erk olma kaygısı gibi görülemez. Kral'ın Kilise'ye olan tepkisi, Potestas'ın Auctoritas ile tüm bağımlı kesme girişimi olmakla beraber, aynı zamanda Potestas'ın, kimi durumlarda, kendisini Auctoritas'ın dışında, hatta ona karşı, örgütleyebileceğinin de işaretidir. Kral'ın Kilise karşısında kendisini bu yeniden konumlandırışı, Potestas'ın ilk bağımsızlık istenci olarak sayılabilir.

Ancak bu olgu tek başına yeterli değildir; zira Kral halen kendisini Tanrı'ya adanmış bir yönetici olarak Kilise'nin gücünü ve meşruluğunu kabul eder. Dahası, Gelasius'un ünlü mektubunun satır aralarında görülen ve Auctoritas-Potestas ikiliğinin en belirgin ayrımını vurgulayan şey, Gelasius'un, Auctoritas'ın “bölünmezliği”ni Kilise'ye bağlaması¹ (ki bu yönüyle Gelasius Kilise'yi ezeli-ebedi Yasa'nın tek figürü konumuna yükseltir) ve Potestas'ın

---

¹ David VanDrunen, *Natural Law and the Two Kingdoms: A Study in the Development of Reformed Social Thought*, Wm. B. Eerdmans, Michigan, 2010, s. 33.

“bölünebilir-devredilebilir” boyutunu vurgulamasıdır² (Potestas böylece “tabiyet” alanına nakledilmiş olur). İktidarın uygulaması, yani Potestas, böylece kendine ait bir gerçeklik alanından kopartılıp, ruhani aşkınlığın yeryüzündeki aracı konumuna indirgenmiştir.

Orta çağın özelliği, tam da bu ikili ayrım üzerine inşa edilen iktidar biçimiyle, bu ayrımı silikleştiren yeni iktidar kuramı arasında bir geçiş özelliği yansıtmaktadır. Egemenliğe doğru giden yolda, modernitenin rolü, Kral’a (Potestas) arzuladığı özerkliği vermesidir. Ancak bu özerklik Kral’ın kendisini Kilise’nin dışında konumlandırması anlamında bir özerklik değildir. Bu özerkliğin ayırt edici boyutu, Kral’ın kendisini artık “temsilci” konumundan kurtarmasıdır. Üstelik bu öyle bir kurtarıştır ki, Kral artık “atanan” ya da kılıcını başkasının elinden alan, dolayısıyla da varoluşu dışsallığa bağlı olan kişi değildir. O, Potestas’tan önce var olan ve Potestas’a varoluş nedeni ve biçimi öngören Auctoritas’ı artık kendisinde birleştirmek üzeredir. Bu birleşim, iktidarın kendi meşruiyetini kendisinden türetmesinin önünü açtığı gibi, aynı zamanda iktidar kavrayışını laikleştiren moment’e de tekabül eder. Bu moment, yani iktidarın konu edildiği siyasetin ve siyasallığın laikleşmesi momenti, iktidarın ilkeselliğinin de laikleşmesini beraberinde getirir. Bunun açık anlamı, iktidarın ilkesi ve uygulaması arasındaki mesafenin, uygulamanın lehinde daraltılmasıdır. Bunun sonucunda, Auctoritas ve Potestas arasındaki ilişki tersine döner: Artık belirlenen şey Potestas değil, Auctoritas’tır ve Potestas artık ilke’yi var eden, ona geçerlilik kazandıran şeydir.

İktidarın kavranışındaki laikleşmenin diğer boyutu, ilkenin uygulamaya bağlı kılınışına eş zamanlı olarak, Yasa’nın da laikleşmesi, yani seküler alandaki iktidarın (Potestas) belirleyiciliği altına girmesidir. Bunun açık anlamı, Yasa’nın kendi aşkın gerçekliğinden kopartılarak yeryüzüne indirilmesi ve başka bir aşkınlık alanına dâhil edilmesidir. Bu yeni konumlandırılış, Yasa’nın aşkın ve metafiziksel niteliğinden koparak “hukuk” biçiminde örgütlenmesiyle sonuçlanır. Somutluktan türeyen yeni ilkesellik durumu olan hukuk, seküler maddiliğin yönetimini üstlenen Potestas’ın hükmü altına girer. Egemenlik, tam da bu noktada kılık değiştirmeye başlar: Egemenlik, Yasa-Uygulama ikiliğini, uygulamanın kendi yasasını inşa etmesi ve bu yasayı kendi koruması altında topluluğa nakletmesiyle ortadan kaldırarak yeni bir iktidar sistematiği kurar. Artık iktidarın uygulanış biçimine hükmeden ya da onu denetleyen bir Yasa fikrinden ziyade, hukuku kuran, işleten ve gerektiğinde onu askıya alma yetkisiyle kendini donatan bir iktidar biçimi vardır. Üstelik bu iktidar biçiminin ayırt edici bir diğer niteliği, kendisini Yasa’nın aşkınlığının dışında tutmak suretiyle tek geçerli “ilke” kılmasıdır. Bunun açık anlamı, egemenlikle donatılan bir iktidar biçiminin ayırt ediciliğinin, egemenliğin kendisinin, kendisinden başka hiçbir ilke ya da yasayla sınırlandırılmayacağıdır. İşte bu, egemenliğin kuramsal inşasının olağan sonucu olan istisna halinin nüvelerinin olduğu noktadır.

² Mehmet Ali Ağaoğulları ve Levent Köker, *İmparatorluktan Tanrı Devletine*, İmge, Ankara, 2011, s. 159.

**Egemenlik İdeolojisinin Kurulumu:
Padova'lı Marsilius'tan Jean Bodin'e**

Padovalı Marsilius, Kilise'yi siyasal iktidarın denetim alanına bağlamayı düşünmesinin yanı sıra, modern devlet kuramının düşünsel temellerini oluşturmuştur³. Padovalı, ruhani gücün sınırsız ve kısıtlandırılamaz boyutuna karşılık olarak geliştirdiği "sivil toplum"cu yaklaşımıyla, siyasetin özerkliğini tartışmaya açmıştır⁴. Padovalı'nın ayırt edici taraflarından bir tanesi, siyaseti tümüyle seküler karakterde ele almasıdır. Ancak bunun altında yatan neden, sekülerliğin siyasallığın kendisinden türememesi; fakat siyasallığı oluşturan etmenlerin bütünüyle seküler nitelikte olmalarıdır. Başka bir ifadeyle, Padovalı, siyasallığın kaynağı olan koşulların seküler niteliklerine vurgu yapmakta, böylece iktidarın seküler nitelikte olması gerektiği sonucuna ulaşmaktadır.

Padovalı, toplumların gelişimini sağlayan şeyin ruhani nitelikte olmadığına dikkat çeker. Ona göre, bir toplumun isteyebileceği ve varlığını sürdürebileceği şey barış ve gelişimdir. Bu nedenle de toplumun yönetim prensibi toplumun dışındaki metafizik alanlardan türetilemez⁵. Yönetimin ilkesi bütünüyle toplumun içerisinden, toplumsallığın kendisinden oluşturulmalıdır.

Padovalı, toplumu bozucu etmenler olarak sıraladığı kargaşaların ve huzursuzlukların kaynağı olarak Papalık kurumunu gösterir. Papalığın sahip olduğu *plenitudo potestatis* (Kilisenin siyasal iktidar karşısındaki mutlak gücü) yetkisinin gerçek-dışılığına vurgu yapan Padovalı'nın tüm hedefi, *plenitudo potestatis*'in yerine özerk siyaset düşüncesini yerleştirmektir⁶. Bu nedenle Padovalı ilk önce toplumu açıklamaya yönelir. Toplumun varlığının kendi içerisinden üretilebilirliğine vurgu yapan Padovalı, bu sayede toplumun kendisi dışında aşkın bir kategori aracılığıyla tanımlanmasının karşısında durur. Toplum, insanların karşılıklı olarak gereksinmelerini karşıladıkları ve bu nedenle tüm ihtiyaçlarını birbirileri üzerinden giderdikleri bir yapıdır⁷. Padova'lı, zoon politicon savının da karşısında durur ve siyasallığın insanın varoluşsal kategorisi olmadığını dile getirir. Ona göre siyasallık, ihtiyaçların giderilmesi sürecinde evrimleşerek oluşmuştur. Aile kurumunun gelişimini de aynı minvalde açıklayan Padovalı'ya göre, sosyal yapılar tümüyle doğal ihtiyaçların giderilmesi sürecinde oluşmuştur⁸. Bu bakımdan sosyal yapılara aşkınsal anlamlar yüklemek tümüyle gerçek dışıdır. Toplumu oluşturan şey insanların maddi dünyalarına aittir ve bu

³ Mehmet Ali Ağaoğulları ve Levent Köker, *Tanrı Devletinden Kral Devlete*, İmge, Ankara, 2008, s. 52.

⁴ Annabel Brett, *Marsilius of Padua: The Defender of the Peace*, Cambridge University Press, New York, 2005, s. 16.

⁵ Annabel Brett, age., s. 188

⁶ Ağaoğulları ve Köker, age., s. 56.

⁷ Gerard Mairet, "Padova'lı Marsilius'tan Louis XIV'e Laik Devletin Doğuşu", çev. Cemal Bali Akal, Cemal Bali Akal (der), *Devlet Kuramı* (içinde), Dost, Ankara, 2005, s. 221.

⁸ Annabel Brett, age., s. 497.

aitlik düşüncesinden Padova'lı, siyasetin maddi temellerini üreterek, toplumun dışında yer alan aşkınsal yasa fikrini reddeder.

Padovalı'nın düşünceleri saf bir egemenlik kuramı oluşturmaktan henüz çok uzaktır. Ancak önemli olan nokta, Padovalı'nın, toplumu tanımlamak için kullandığı kategorik formları iktidarın niteliği ile birleştirmesidir. Diğer bir ifadeyle, Padovalı'nın yapmaya çalıştığı şey, siyasallığın toplumsallıkla olan yakın ilişkisini vurgulaması, böylece siyasal iktidarın ilkesini toplumsallığın maddi boyutunun üzerine oturtmaktır. Toplumsallığın maddiliğinden bağımsız bir Yasa fikrini reddederek, yönetimin ilkesini toplumun içine aktararak çok önemli bir düşünsel atılımı gerçekleştirmiş olur. Çünkü bu yaklaşım ile orta çağ düşünsel art alanındaki güç ayrımının ikiliği düşüncesi yavaş yavaş ortadan kalkmaya başlar⁹. İktidarın ilkesi toplumun dışında yer alan aşkın bir kategori değildir; bizatihi toplumun içerisinden türetilmektedir.

Padovalı'nın kuramında yer alan özerklik fikri, siyasallığı, toplumun varlığının sürdürülmesi noktasında araçsallaştırmaktadır. Bu araçsallaştırma hamlesi, kendisini, kendi dışında var olan her türlü ilkedden bağımsızlaştıran bir iktidar yapısının, doğası gereği, salt kendisiyle sınırlandırılması fikrini doğurmuş ve böylece egemenlik kuramına doğru kapıyı açmıştır. Diğer bir ifadeyle, din(aşkınlık)-dışı bir toplum kuramı¹⁰ inşa etmeye yönelik Padovalı'nın hedefi, siyasal iktidarın meşruluk ölçütünü toplumun içerisinden oluşturmaktır. Toplum kendi kendine yeten bir birlik (entity) olarak gören Padovalı, toplumun erekselliği fikrini dışlamaz; fakat bu erekselliği aşkınsal alandan toplumun kendisine kaydırır. Dolayısıyla da toplum, kendisinin ereği haline gelir. Siyasal iktidarı toplumsallığın varoluşu ve bu varoluşun sürdürülmesindeki temel araç olarak gören Padovalı, böylece, iktidarın ilkesini, iktidarın yetiştiği toplumsal ve siyasal ortamın muhafazası olgusuna bağlar¹¹.

Bu düşünce sonraları Makyavel'de göreceğimiz hikmet-i hükümet (raison d'etat) prensibinin köşe taşlarını oluşturur. Zira, yasa'nın kaynağı artık toplumun dışında yer alan metafizik bir alan değildir. Yasa, başka bir ifadeyle, soyut bir adil fikrinin üstünlüğünden türemez, toplumun birliğini amaçlar. Bu sayede, adalet fikri sekülerleştirilmiş olup, yasa adalete bağlı değil, adalet yasa'ya bağlı kılınmış olur. Tam da bu düşünceyi tamamlayacak olan egemenlik kuramının kendisidir. Çünkü egemenlik, egemen iktidarın kendisini amaç haline getiren bir söylemsel kurulum yaratır. Bu söylemsel kurulum egemenlikle donatılmış devlet iktidarının giderek mutlak iktidar biçiminde örgütlenmesinin özgül alt yapısını oluşturur. Ancak bu mutlaklık tiranlıkla özdeş değildir; çünkü egemen iktidar – tiranın aksine – kendisini bir ilkeselliğe dayandırmak suretiyle meşrulaştırmıştır¹². Ancak bu ilkesellik, tekrar hatırlatmak gerekirse, egemen

⁹ Ernst Cassirer, *Devlet Efsanesi: İnsan Üstüne Bir Deneme*, çev. Necla Arat, Say, İstanbul, 2005, 2. Kitap VIII. Bölüm.

¹⁰ Gerrard Mairet, age., s. 220.

¹¹ Gerson Moreno-Riano ve Cary J. Nederman, "Marsilius of Padua's Principles of Secular Politics", Gerson Moreno-Riano ve Cary J. Nederman (der), *A Companion to Marsilius of Padua* (içinde), Brill Academic, Danvers, 2011, s. 128.

¹² Gerrard Mairet, age., s. 226.

iktidarın kendisinden başka bir şeye tekabül etmez. Egemenlik, iktidarın ilkesi olan Auctoritas'ın artık Tanrı tarafından güvence altına alınmadığı zaman diliminde ortaya çıkar. Bu güvencenin egemen iktidar tarafından üstlenilmesi, egemenliğe dayalı devletin kendisinin meşruiyet ölçüsü olması anlamına gelir ki, bunun açık anlamı, devletin meşru olduğu ya da devletin bizatihi kendisinin meşruiyet olmasıdır¹³.

Bodin'in egemenlik kuramı tam da bu noktaya temas etmektedir. O, egemenliği ikili bir düzeyde tanımlar: egemenlik, öncelikle, iktidarın ilkesi ile uygulamanın birleştirilmesidir. İkinci olarak da bu birleşim devredilemez nitelikte olup ezeli-ebedi bir biçimde süreklilik içerir¹⁴. Ancak Bodin'i esas ayırt eden nitelik salt egemenliğin kuramını inşa etmesi değildir. Bodin, egemenlik kuramını, Kralın kutsal hakkı öğretisinden ayırmak için oluşturmuştur. Diğer bir ifadeyle, Bodin'in yapmaya çalıştığı şey, Padovalı'dan bir adım öteye sıçrayarak, en üst yöneticiden bağımsız ve ona aşkın olan bir "egemenlik" kuramı inşa etmektir. Bodin, bu bağlamda, yöneticinin sahip olduğu iktidarı "tek" olarak görmez ve bu iktidarı "güç" olgusunun tek'liğine bağlar¹⁵. Güç ve iktidarın ayrı alanlarda formüle edilişi Bodin'in kuramının özüdür. Çünkü, bu paradigmanın sonucudur ki, Bodin, yöneticinin sahip olduğu iktidarın kaynağını egemenlik olarak tanımlar. Egemenliğin devredilemezliği ve sürekliliği, onun yönetici ile kişileştirilememesinden ileri gelir (Makyavel'in aksine Bodin egemenliği Prens'in kişiliği ile bağdaştırmaz). Böylece Bodin, egemenlik kuramını bir tür "devlet ideolojisi" ile birleştirir. Egemenlik vasıtasıyla devlet ayrı bir siyasal beden haline gelir¹⁶ ve bu gücü kullanan iktidarın meşruluk ölçütü haline gelir. Böylece soyut güç ile somut iktidar birbirine eklenmiş olur.

Bodin'in egemenlik kuramında dile getirilen bir diğer ayırt edici düşünce, egemenin yöneticiden ayrı olmasının yanı sıra, onun "buyurma" erkine sahip olmasıdır. Bu olgu, Auctoritas-Potestas ikiliğinin somut birleşimini ifade etmesi bakımından önemlidir. Çünkü Potestas, yani iktidarın uygulama biçimi, egemenlik vasıtasıyla Auctoritas'ı belirleme olanağına sahip olur. Buyurma, Bodin'in kuramının merkezindedir; zira buyurma erkiyle birlikte, devlet bundan böyle Yasa'nın temsilcisi olmaktan çıkar. Egemen, buyurma erkine sahip olmasından dolayı ve devredilemez-bölünemez niteliğinden dolayı, hiçbir güç tarafından herhangi bir ilke aracılığıyla sınırlandırılmaz. Modern devletin özünü oluşturan bu kuramsal yaklaşım, istisna halinin de hukuki ayağını oluşturur. Diğer ayağı ise siyasaldır ve Makyavel'den hareketle kurgulanan "hikmet-i hükümet" prensibidir.

¹³ Gerrard Mairet, age., s. 226.

¹⁴ Mehmet Ali Ağaoğulları ve Levent Köker, *Kral-Devlet ya da Ölümlü Tanrı*, İmge, Ankara, 2009, s. 30.

¹⁵ Gerrard Mairet, age., s. 227.

¹⁶ Kenneth Pennington, *The Prince and the Law 1200-1600: Sovereignty And Rights in Western Legal Tradition*, University of California Press, Los Angeles, 1993, s. 40.

Makyavel ve “Devlet Aklı”

Makyavel ile birlikte hükümdarın portresi *egemen* hükümdarın portresine dönüşür¹⁷. Hükümdarın iktidarının egemenlik ile tanımlanmaya başlaması bu döneme rastlar. Fakat Makyavel’i Bodin’den ayıran temel ölçüt egemenliğe dair kuramsal bir yaklaşım getirmesi değildir. Makyavel, tıpkı Bodin gibi, egemenlik ile taçlandırılmış bir iktidarı mercek altına alır. Ancak Makyavel’in izleği kuramsal değil olgusaldır. Soyut bir kavramsallığın nedenselliği çerçevesinde değil, tikel eylemlerden türeyen evrensellik bağlamında çözümleme sunar. Makyavel, Prens’in egemenliğinin teorisini inşa etmez; buna olgusalılık kazandıran etmenlerle ilgilenir.

Makyavel yüzyıllar boyunca “Makyavelizm” adıyla anılan ideolojinin gölgesinde kaldı. İktidarın kendisini amaç edinen ve bu amaca giden yolda her aracın meşru olduğunu iddia eden Makyavelizm acaba gerçekten de Makyavel’e bağlanabilir miydi? Bu soru şüphesiz ki ahlak ile siyaset arasında zorunlu bir ilişkisellik kurma bağlamında önemlidir, ancak bu çalışma Makyavel’in bu tarafla ilgilenmeyecektir. Fakat Makyavel’in, Makyavelizm üzerinden en büyük katkısı, siyaseti ahlakın dışına taşımasıdır. Siyasetin ahlaktan ve etik-normatif çerçeve-değerlerden soyutlanması ve arındırılması, çok sığ bir değerlendirmeye Makyavelizm olarak anılsa da, şüphesiz çok daha önemli bir gelişimin kapısını açmaktadır. Makyavel, siyaseti ahlakın dışına taşımakla, ilk elde, iki önemli sonuç yaratır: İlk olarak, olgusal düzeyde siyasetin soyut değerler kümesinden ayrı bir noktaya taşınması, Yasa ile Uygulama arasında parçalanmayı ve hemen ardından zorunlu bir hiyerarşiyi öngerektirir. Başka bir ifadeyle, siyasetin, olgusallığı ile, maddi temeller üzerinden türediğine ilişkin önkabuller, soyutluğu çerçevesinde olgusallığın dışında olan ahlak kategorilerini dışlar. Bunun da açık anlamı, olgusal olanın önceliği, topluluğun maddiliğine ilişkin olan siyasetin; sabit bir soyutluk alanından topluluğa içkin kılınmaya çalışılan ve bu nedenle soyutluğunu tamamlayıcı biçimde topluluğun dışında olan Yasa’dan muaf, bağımsız ve özerk biçimde örgütlenmesinin sonucunu meydana getirir. Makyavel’in, siyasetin ahlaktan arındırılması teklifi, her tür ahlaksızlığın siyaseten meşru olduğunu iddia etmek değildir. Makyavel, her şeyden evvel, siyaseti, topluluğun dışındaki soyut bir Yasa (auctoritas) bağlamında düşünmeyi reddeder. Onun temel arzusu, kendi kendisinin ilkesi olan bir siyasallık biçimini tahayyül etmektir. Bu bakımdan Makyavel’in önemi, onun, devlete ilişkin kavramsal bir dönüşüm yaratmasındadır: Devlet, herhangi bir doğruluk ölçütüyle sınanamayacak olan; fakat kendisi “doğruluğun bizatihi kendisi” olan bir yapı olarak karşımıza çıkar.

Makyavel, ki aslında bu yönüyle Makyavelizm, doğrudan Auctoritas-Potestas ikiliğinin birleştirilmesine göndermede bulunur. Ancak bu gönderme, Bodin’in biraz ilerisine sıçrayarak, Potestas’ın varoluşu gereği Auctoritas yaratma kudretine haiz olduğuna ilişkin kabulle taçlanır. Makyavel’in

¹⁷ Gerrard Mairet, age., s. 231.

Hükümdar'ı, siyaseti “devletin kuruluşu” olarak resmeder¹⁸. Böylece düzenin meşruluk ölçütü olan adalet-hukuk ilkeleri, Potestas'ın, ve onun ardındaki siyasal eylemin varlığına bağlı kılınır. Siyaset, bir varoluş biçimi olarak kabul edildiği vakit, diğer tüm ilkelerin de bu olgudan türediği, yani düzenin meşruluk ilkesinin meşruiyet adıyla anılmasının temel koşulunun siyasallığın kendisi olduğunu kabul etmek gerekir.

Siyaset, Makyavel'de bu nedenle en yüce ve tek gerçek amaç olarak karşımıza çıkar. Çünkü siyaset, diğer tüm amaçlara varoluş kazandıran yegâne şeydir¹⁹. Makyavel'i tam da özgün kılan, onun, siyaseti “kurucu” temelde anlamasıdır. Siyasetin kurucu temele vakıf olması, Auctoritas-Potestas ilişkisini geleneksel bağlamından kopartır, tersine çevirir ve yeniden kurar. Meşruiyetin kaynağı Yasa, bundan böyle siyasal eylemin ön koşulu olmaktan çıkar. Yasa, artık siyasal eylemden kaynaklanır ve meşruiyetinin koşulu da siyasal eylemin kendisine tayin ettiği sınırlardır. Doğrulanmaya ihtiyaç duymayan iktidar, doğruluğun doğrulanma ihtiyacının gidericisi haline gelir. Böylece, denetim ve meşruiyetini ne yasaya borçlu olan ne de yasadan türeten bir iktidar biçimi ortaya çıkar. Bu iktidar mantığı, yasa ile uygulama arasındaki ilişkiyi tersine döndürmeye başlar ve iktidarın uygulayıcı gücünün (Potestas) inisiyatif olarak Yasa'nın (Auctoritas) sınırını ve niteliğini belirleme imkanının koşullarını yaratır.

Hikmet-i hükümet (raison d'état), yani *Devlet Akli*, Makyavel'le başlayan düşünsel serüvenin adının koyulmasıdır. Bu prensibin mihenk taşı, Makyavel'den mülhem şekliyle, devletin çıkarlarının söz konusu olduğu durumlarda geride kalan her şeyin teferruat – ve keyfiyet – haline ge[tiri]lmesidir. Modern devletin tarihi bir bakıma hikmet-i hükümet anlayışının sonuçlarıyla doludur. Hikmet-i hükümet, devletin varlığının tüm varoluşların biricik sebebi olarak algılanmasının olağan bir sonucudur.

Fakat yine de hikmet-i hükümet olgusunu basite indirgememek gerekir. Her şeyden evvel, Makyavel'de karşımıza çıkan tabloyu hatırdan tutmakta yarar görüyorum: Prens, *devlet akli*'ni işleten güç olarak, siyasetin “kurucu” vasfını ontolojik temele oturtan kişidir. Bu nedenle de, devlet akli, iktidarın kişileştirilmesinin ötesine sıçrayarak, doğrudan “siyasallık kurabilme” yeteneğine göndermede bulunur²⁰. Siyasallığın, diğer tüm ilkelere doğuş sebebi ve imkânı verdiği ilişkin önkabul ve aynı zamanda siyasallığın kurucu olma vasfı göz önünde bulundurulduğunda, devletin “gizli” ya da “gayr-ı meşru” eylemleri bütünüyle ironik ve çelişkili hale gelir. Zira devlet, egemen olma vasfından dolayı, düzeni oluşturan tüm ilkelere üstün ve önceldir. Bu bakımdan da devlet, herhangi bir değere atıfla sorgulanamayacağı gibi, kendisi dışındaki bir amacın gerçekliği ve geçerliliğine de tabi olmaz.

¹⁸ Gerrard Mairet, age., s. 232-3.

¹⁹ Mehmet Ali Ağaoğulları ve Levent Köker, *Tanrı Devletinden Kral-Devlete*, İmge, Ankara, 2008, s. 176.

²⁰ Ozan Erözden, “Makyavelizm, Hikmet-i Hükümet ve Modern Devlet”, Cemal Bali Akal (der), *Machiavelli: Machiavelli, Makyavelizm ve Modernite* (içinde), Dost, Ankara, 2012, s. 63.

Fakat bu yaklaşımın tiranlık ile karıştırılmaması gerekir. Tiran, tıpkı egemen iktidar gibi, yasa ve uygulamayı birleştiren bir güç yoğunluğu durumuna tekabül eder. Ancak bir farkla, egemenliği tiranlıktan ayıran temel husus hatırlanmalıdır: Egemenlik, kendi Yasa'sını kendisi kurarken tiranlığa doğru bir kayma gösterir, ancak bu sapma, egemenliğin, kendisini yine kendi oluşturduğu bir ilke ile sınırlandırması sonucunda kaybolur. Diğer bir ifadeyle, tiran, yasa ile uygulamayı herhangi bir amaç ya da referans bağlamında birleştirmezken ve doğrudan kendi kişisel iradesine tabi kılarken; egemenlik, kendisini iktidarı uygulayan birimlerden ayırır. Başka bir ifadeyle, egemen güç ile egemenliğe dayanarak yöneten kişi/yapı birbirilerinden ayrılır. Bunu yaparken de temel araç, egemenliğin kendisini sınırlandırdığı ölçütün, iktidarı uygulayan birimlerin de üstünde konumlandırılışıdır²¹. Egemenlik, devletin varlığına dair güç ve irade ortaklığı üzerine inşa edilir, fakat bunu kuvvetler ayrılığı ve egemenliğin ilkesini devlet yapısından ayrı siyasal bir beden biçiminde kurgulayarak sağlar.

Hikmet-i hükümet, bir taraftan modern devletin düşününsel zeminini hazırlarken etimolojik olarak kaynağını aldığı orta çağ ile moderniteyi birleştirir. Orta Çağ terminolojisinde Status'ten türeyen devlet kavramı, bir tür “var olma biçimi”ne tekabül eder²². Bu varoluş biçimi, devletin statik olmayıp, somut şartlara karşı geliştirilen refleksler sonucunda devamlı yeniden üretilen doğasına işaret eder. Devlet, Status olma vasfıyla, her somut durumun varolan gerçekliğinin ötesinde bir gerçeklik taşır. Devletin bu soyut yasası, Roma gerçekçiliğinin²³ düşünsel izlerini takip ederken, Makyavel ile birlikte egemenlik kuramının son halkasını oluşturur. Bu gelişimin en yalın ve en somut yansımaları ise *istisna hali* oluşturur.

İstisna Hali ya da Kurucu Siyasallığın İstisnailiği

İstisna hali teorik düzeyde hukuk ve siyasetin birbirine eklemlendiği momente işaret eder. Kavramın bu bağlamdaki açılımını (*juridico political*) kurgulayan Carl Schmitt'tir²⁴. Schmitt, istisnanın egemenlikle olan kesin bağına işaret eder ve Yasa'nın bağlayıcı formunu yeniden düzenler. Yasa, üstün ve öncel niteliğini bu bağlamda yitirmiştir; çünkü Yasa'ya varoluş veren şey egemenin “karar”ıdır²⁵. Karar, Yasa'nın soyut bağlamından kopartılıp olgusallığın içine çekilmesinin bir göstergesi olarak, ilkelerin de, içinden çıktıkları somut koşulların belirleyicisi olan siyasallığa tabi olduklarının izdüşümünü yansıtır. Siyasal kavramı, ki Schmitt bunu Makyavel geleneğinden

²¹ Ağaoğulları ve Köker, *Kral-Devlet ya da Ölümlü Tanrı*, s. 32.

²² Alessandro Passerin D'Entreves, “Devlet Kavramı”, Cemal Bali Akal (der), *Devlet Kuramı* (içinde), Dost, Ankara, 2005, s. 195.

²³ Ağaoğulları ve Köker, *İmparatorluktan Tanrı Devletine*, s. 25.

²⁴ Schmitt, siyasal egemenliği, onun hukuki vasfına atıfla tanımlar: “Egemen, olağanüstü hale karar verendir”. Carl Schmitt, *Siyasi İlahiyat: Egemenlik Kuramı Üzerine Dört Bölüm*, çev. Emre Zeybekoğlu, Dost, Ankara, 2005, s. 13.

²⁵ David Bates, “Political Theology and the Nazi State: Carl Schmitt's Conception of the Institution”, *Modern Intellectual History* (içinde), 3,3, (2006), s. 420.

alır, egemenin, durumun “ne” olduğuna ve “neleri gerektirdiğine” karar veren birim olarak ortaya çıkmasının genel adıdır. Bu nedenle de siyaset, Schmitt’in düşüncesinde egemenin iradesi olarak gözümüze çarpar.

Schmitt’in tezleri, mirasçısı olduğu egemenlik kuramcılarının modern dildeki temsilcisidir. Siyasal kavramı, her defasında, hukuk düzeninin normal işleyişinde egemenin iradesinin rolü üzerine odaklanır. Ancak Schmitt, egemenlik tezlerini bir adım öteye taşıyarak, kuramsal bağlamı genişletir: Hukuki düzenin yürürlükte olduğu “normal” dönem ve koşullar, egemenin, “normalin ötesi” ya da “olağan üstü hal” yaratma kudretine bağlıdır. Bunun açık anlamı, hukuki düzenin verili bir standardı varken, ya da bu standart dizgeleri öngörülebilirlikteyken, bu standardın geçerliliği olan egemen normun herhangi bir standardı olmamasıdır. Diğer bir ifadeyle, hukuki düzen, kendisine tayin edilmiş sınırlı alan içerisinde elverişlidir; bu alanı yaratan egemenin ise tayin edilmiş bir sınırı yoktur.

Bu tartışma bizi çok eskiye götürebilir, zira bu tartışmanın için öğeleri, hukuk ile siyaset arasında performatif farklılıktır. Siyaset, bir iradenin kendini performe edebilme yetisinin ontolojik boyutunu oluştururken, hukuk aformatif düzeydedir ve kendisini ontolojiye taşıyacak dışsal bir performatife ihtiyaç duyar. Diğer bir ifadeyle, hukukun kendisini doğrudan inşa edememesi, onun performatif şiddet boyutunda siyasallığa ihtiyaç duymasını gerektirir. Ancak biz burada meselenin istisna ile alakalı olan kuramsal tarafına eğileceğiz. Schmitt’in ayrımı nettir: O, hukuku, koşulların olağan seyri içerisinde konumlandırır. Siyaset ise, bir taraftan koşulların normalliğini sağlayan – bu yönüyle hukuka işlevsel alan açan – güç, öbür taraftan da koşulların “yeniden” normale döndürülmesi için kendisini “normalin ötesini” de kuracak şekilde konumlandırır yapıdır. Siyaset, bu nedenle, toplumsal güçlerin dengede ve uzlaşmada olduğu momentin tam tersine, her defasında, somut koşulların yeniden biçimlendirilmesi stratejilerinin toplamını işaret eder. Bu stratejik boyut, siyaseti devamlı surette “olağan dışı”nın potansiyelini ortadan kaldırmaya yönelik olarak işlevselleştirir.

Koşulların olağan dışılığının belirlenmesi, bu halin giderilmesinde yetkili olan egemenin yöntemlerini de açıkça belirler. Her şeyden evvel, durumun ‘olağan olmadığı’na ilişkin normalsal bir kabul geliştiren egemen, var olan durumun, ‘normal’ ile malul olan hukukun yetkesel alanında olmadığını zımnen ilan eder. Zira olağan dışı durum, olağanlık içerisinde işlevselleştirilmiş olan hukukun ötesine taşan bir durumu ifade eder. Durumun olağan dışı şeklinde tanımlanması, durumun giderilmesine yönelik seçilecek araçların da olağan dışı olmasını gerektirir. Araçların bu kavrayış dâhilinde tahsis ve sevk edilmesi ise istisna halinin ilanından başka bir şey değildir.

İstisna hali kavramsal olarak egemenlik terminolojisinin ontolojisi içerisinde türer. Bu nedenle de, yukarıda ifade edildiği gibi, hukuk ve politik olanın eklenme alanında yer alır. Sözcüğün belirli bir standart duruma ilişkin olmaması, kavramın bizatihi kendisini “istisnai” kılar. Sözcük, bir taraftan “yasal” olanın ontolojisine göndermede bulunurken, geçerliliğini ise mevcut

olmayan bir ihtimal dâhilinden ya da yasada açıkça belirtilmemiş veya düzenlenmemiş koşulların olasılığından alır. Bu nedenle de kavram, doğası gereği, meşru ve gayr-ı meşru arasında devamlı gidip gelir. Sözcüğün bu helezonik döngüsü, hukuk ile siyasal arasında devamlı surette birleşimler ve iç içe geçmeler yaratır. Bu nedenledir ki, istisna halinin potansiyel varlığı, hukuk ve politik olan arasındaki sınırları muğlak hale getirir²⁶. Bu sınırların muğlaklığı, her şeyden evvel istisna halinin, her ne kadar hukuki bir düzenleme olarak tanımlanıyorsa da, siyasal bir krizin sonucu olarak meydana gelmesinden oluşur. Siyasal bir krizin, hukuki bir bağlamda fakat hukuk ilkelerini göz ardı ederek ve bütünüyle siyasal bir amaç bağlamında çözümlenme çabası istisna halinin, yasa ve uygulama arasındaki koyu sınırlarda ne kadar derin bir yarıklık oluşturma potansiyeline sahip olduğunun göstergesidir²⁷. Bu derin yarıklık, istisna halinin hukuk ve politik olanı birbirine eklemlemesinin yanı sıra, her ikisinin sınırlarını da muğlak hale getirmesi ile de oluşur. Olağan üstü hal ilan etmek ve bunun çözüm araçlarının ‘olağan dışı’ndan temin edilmesine karar vermek, kuramsal düzeyde de sorunlar doğurur. Çünkü istisna üzerine getirilen bir karar, kendisi yasal olmayan bir şeyin yasal sınırlar içerisine dâhil edilmesi anlamı taşır. Diğer bir ifadeyle, başlangıçta olağan düzenin genel biçimi olan hukukun – yasal olmadığı gerekçesiyle – dışarıda bıraktığı ‘olağan dışı’lık, istisna kararının verilmesiyle yasa’nın içerisine alınır. Dışarıda bırakılmış olanın biçim değiştirerek içeriye taşınması, hukukun, yine hukuki prosedürlere dayanarak lağvedilmesi gibi çelişkili bir sonuç doğurur. Ancak bu tuhafılık, ‘hukuki düzenin [yeniden] tesis edilmesi’ gibi politik bir amacın süreci içerisinde kaybolur. Politik rejim, kuralsızlığı bir kural biçimine dönüştürme gücüyle kendisini yasa’nın sabitleyici çerçevesinin dışına yerleştirir²⁸; ancak kendi düzenini yine yasa aracılığı ile sağlar. İstisna’nın topolojik yasası, *dışında olmak ama ait olmak*²⁹ biçiminde formüle edilir. Egemen, dışına yerleştirdiği Yasa’ya aittir; çünkü yasa’nın askıya alınıp alınmayacağı konusunda karar kendisindedir. Bu, bir belirlenim düzeyi bağlamında aitlik içermez; fakat egemen, mevcut yasal rejimin ontolojik yetersizliğine dayanarak yasa ile ilgili kararda bulunur ve ne kararı alırsa alsın, ortaya çıkacak sonuç, yine bir yasal bir biçimin halini alacaktır. Egemen, yasayı, yerine ya yenisini koymak için ya da ilgili düzenlemeleri yapmak kaydıyla, ihlal eder. Ancak bu ihlal, yasanın toptan iptali değil, tam aksine, yasaya bir gerçeklik durumu oluşturabilmek, ona uygun bir zemin inşa edebilmek içindir.

²⁶ Giorgio Agamben, “Olağanüstü Hal”, çev. Ferit Burak Aydar, Aykut Çelebi (der), *Şiddetin Eleştirisi Üzerine* (içinde), Metis, İstanbul, 2010, s. 165.

²⁷ Giorgio Agamben, *State of Exception*, çev. Kevin Attell, The University of Chicago Press, Chicago, 2005, s. 24.

²⁸ Agamben, *State of Exception*, s. 6.

²⁹ Agamben, *Olağanüstü Hal*, s. 168.

Sonuç: 'Egemenin Hakkı'ndan 'Sonsuz İstisna Hali'ne

Bu çalışmada amacım, bir yasaya göre düzenlenmiş düzensizlik alanı olarak istisna halinin aslında modern egemenliğin olağan bir gelişimi olduğunu vurgulamaktır. Çalışmanın temel bulgusu, modern devletin sahip olduğu 'istisna hali ilan etme hakkı'nın kökeninde, modern devletin kimliği olan "egemenlik" yapısının özel kurulumunun yattığına ilişkin önermeler bütünüdür. Bu nedenle çalışma, büyük oranda siyasal düşünceler tarihini çağdaş döneme bağlama girişiminde olmuştur. Bodin ve Makyavel'in mirasını aldıkları geçiş dönemi paradigmatları (Orta Çağ ile Modernite arası dönem) etkisinde oluşan egemenlik kuramı, modern devletin eylemsel sınırlarını göstermektedir. İstisna hali, bu bağlamda mevcut düzen içerisinde bir sapma değil, modern devletin temel fonksiyonuna işaret eden momenttir.

Bu çalışmada, ele aldığım sorunsala ilişkin olarak etik yaklaşımlardan bütünüyle uzak durmaya çalıştım. Zira mesele, bir tür "teşhis" problemidir. İstisna kavramı üzerinden modern devletin işlevsel sınırlarını takip etmeye çalıştığım bu çalışmada belki de vurgulamak istediğim yegâne eleştirel bağlam, mevcut söylemlere ilişkin olabilir. İstisna hali, siyasi bir etik bağlamında düşünüldüğünde, batılı demokratik sistemlerde sıklıkla eleştirilen bir durumdur ve demokratik bağlamda tüm muhalif söylemler, hemen her ülkede, iktidarların mutlaka bir şekilde istisna'ya başvurduklarını iddia ederler. Fakat bu eleştirileri değerlendirmek siyasi bir meşruiyet talebine gölge düşürmemelidir, keza istisna hali, iktidarın kendisini, bütünüyle denetlenemeyen bir güç olarak fakat aynı zamanda bu sınırsız gücü yasallığın kendisi olarak sunduğu bir duruma tekabül eder. Dolayısıyla da, mevcut demokratik eleştirilerin tıkanıklığı açığa çıkar: Çünkü iktidarın "ne" ile ve "nasıl" sınırlandırılabilmesi sorusu gündeme gelir. Benim vurgulamak istediğim ise şudur: İstisna hali, egemen devletin "tahmin veya olasılık dışı" aldığı ya da tedrici gelişen bir karar değildir. Başka bir ifadeyle, istisna hali, iktidarın kendisini zaman-dışına kaydırma hamlesi gibi beklenmeyen (*unexpected*) bir olgu da değildir. İstisna hali, bir potansiyel oluş imkânı olarak, modern politik rejimin öznel kurulumunun içerisinde saklıdır. Bu bakımdan, istisna hali, modern devletlerin egemenlik biçimlerinin doğuşlarından gelen kalıtsal bir özellik her zaman yer almaktadır. İstisna halini – etik bakımdan değil ama – ontolojik olarak reddetmek, modern devlete karşı geliştirilebilecek en kritik reddiye olmakla mükelleftir.

KAYNAKÇA

- AGAMBEN, Giorgio. *State of Exception*, çev. Kevin Attell, The University of Chicago Press, Chicago, 2005.
- AGAMBEN, Giorgio. “Olağanüstü Hal”, çev. Ferit Burak Aydar, Aykut Çelebi (der), *Şiddetin Eleştirisi Üzerine* (içinde), Metis, İstanbul, (s-165-175), 2010.
- AĞAOĞULLARI Mehmet Ali ve KÖKER Levent. *Tanrı Devletinden Kral Devlete*, İmge, Ankara, 2008.
- AĞAOĞULLARI Mehmet Ali ve KÖKER Levent. *Kral-Devlet ya da Ölümlü Tanrı*, İmge, Ankara, 2009.
- AĞAOĞULLARI Mehmet Ali ve KÖKER Levent. *İmparatorluktan Tanrı Devletine*, İmge, Ankara, 2011.
- BATES, David. “Political Theology and the Nazi State: Carl Schmitt’s Conception of the Institution”, *Modern Intellectual History* (içinde), 3,3. (s-415-442), 2006.
- BRETT, Annabel. *Marsilius of Padua: The Defender of the Peace*, Cambridge University Press, New York, 2005.
- CASSIRER, Ernst. *Devlet Efsanesi: İnsan Üstüne Bir Deneme*, çev. Necla Arat, Say, İstanbul, 2005.
- D’ENRTEVES, Alessandro Passerin. “Devlet Kavramı”, Cemal Bali Akal (der), *Devlet Kuramı* (içinde), Dost, Ankara (s. 193-215), 2005.
- ERÖZDEN, Ozan. “Makyavelizm, Hikmet-i Hükümet ve Modern Devlet”, Cemal Bali Akal (der), *Machiavelli: Machiavelli, Makyavelizm ve Modernite* (içinde), Dost, Ankara, 2012 (s. 63-81), 2012.
- MAIRET, Gerard. “Padova’lı Marsilius’tan Louis XIV’e Laik Devletin Doğuşu”, çev. Cemal Bali Akal, Cemal Bali Akal (der), *Devlet Kuramı* (içinde), Dost, Ankara (s. 215-245), 2005.
- MORENO-RIANO, Gerson ve NEDERMAN, Cary J. “Marsilius of Padua’s Principles of Secular Politics”, Gerson Moreno-Riano ve Cary J. Nederman (der), *A Companion to Marsilius of Padua* (içinde), Brill Academic, Danvers (s. 117-139), 2011.
- PENNINGTON, Kenneth. *The Prince and the Law 1200-1600: Sovereignty And Rights in Western Legal Tradition*, University of California Press, Los Angeles, 1993.
- SCHMITT, Carl. (2005) *Siyasi İlahiyat: Egemenlik Kuramı Üzerine Dört Bölüm*, çev. Emre Zeybekoğlu, Dost, Ankara, 2005.
- VANDRUNNEN, David. *Natural Law and the Two Kingdoms: A Study in the Development of Reformed Social Thought*, Wm. B. Eerdmans, Michigan, 2010.